

DEYLEM'DE İSLAMİYETİN YAYILMASI VE ZEYDİLER

The Spreading of Islam in Deylam and Zaydids

Aydın ÇELİK*

ÖZET

Tarihi Milattan önceki devirlere kadar uzanan Deylemliler, İran'ın kuzeyinde yer alan Hazar Denizi'nin güneyindeki dağlık bölgede ikamet eden bir topluluktur. İslam orduları Sasani ordusunu mağlup ettiğinde, Sasani ordusunun içerisinde paralı asker olarak bulunan Deylemliler İslam dinine girdiler. Ancak Deylem bölgesinde yaşayanlar üç asır boyunca Müslüman akınlarına direndiler.

176/792'de Ali soyundan gelen Yahya b. Abdullah, Abbasiler devleti baskısından kaçarak Deylem bölgesine sığındı. O burada İslamiyeti yaymaya başladı ve Deylemliler arasında Alevi mezhebi olan Zeydilik bölgede yayılmaya başladı. Fakat, esasen 287/900 yılında buraya gelen yine Ali soyundan gelen Nasır li'l-Hakk lakaplı Hasan b. Ali el-Utruş'un, uzun süre Deylemli ve Gilanlılar arasında kalması neticesinde, İslamiyet burada yayıldı. Daha sonra Zeydilik mezhebini benimseyen Deylemliler Alevi liderlerinin emrinde Taberistan'ın hâkimiyetini ele geçirdiler. Fakat bu hakimiyet uzun sürmedi ve Deylemliler kendi liderleri altında yeniden idareyi ele geçirdiler. Nitekim Deylemli olan Büveyhiler kısa bir süre sonra sahneye çıkıp Bağdat'ı ele geçirdiler (336/945).

Anahtar Kelimeler: Zeydiler, Deylem, Gilan, İslâm, Şia

ABSTRACT

Deylamites' history goes on as long as before Christ. They were inhabiting in mountainous regions in south of Caspian Sea which is in Northern Iran . They were also employed as soldiers from the time of the [Sassanid Empire](#). When the Muslims army defeated the Sassanid's army, Deylamites' mercenaries who had been among the Sassanid's army, converted to Islam. However Deylamites living in their country resisted and fought back along three centuries when they were surrounded by Muslims armies.

In 176 / 792 descendants of Ali, Yahya b. Abdullah fled to the Daylam region, escaped from the pressures Abbasid state. He began to spread the Islam among the Deylamites. Therefore the Zaydi doctrine spread among the Deylamites. Hasan b. Ali Otrûş who was also descendants of Ali, called by his nickname Naser le'l-Haqq came to Daylam and lived among the Deylamites and Gilitesin. As a result of a long time he lived there, Islam had been spread in the region. Afterwards, Deylamites joined the Zaydi doctrine. Then they occupied and control Tabaristan by the order of Alid leaders. But this control did not go on for a long time and finally the

---

* Doç. Dr., Fırat Ün. İnsani ve Sosyal Bilimler Fak. Tarih Bölümü/Elazığ

Deylamites' commanders succeed to take the control of the Daylam. Büveyhids who were originally from Deylamites appeared after a short time and emerged area of History. They entered to Bagdad and took the control of the city in 336/945.

Key Words: Zeydids, Daylam, Gilan, İslâm, Şia

Giriş:

Günümüzde İran'ın kuzeyindeki Gilan eyaleti sınırları içerisinde yer alan Deylem, Ortaçağ İslam coğrafyacıları ve tarihçileri tarafından, hem burada yaşayan topluluğun ismi hem de yaşadıkları coğrafyaya verilen bir isim olarak kaydedilmektedir. Bu bölge için kaynaklarda Deylem, Deylemân, Deylemistân gibi isimlerin kullanıldığı da görülmektedir.

Deylem, kapsadığı coğrafi alan ve nüfus yoğunluğunun aksine Ortaçağ tarihi hadiselerinde kendisinden sıkça söz ettirmiştir. Bölge halkının etnik menşeleri hakkında farklı değerlendirmelerin bulunduğu Deylem adına yazılı kaynaklarda ilk kez M.Ö. II. yüzyılda rastlanmakta ve dolayısıyla Fars kökenli bir sülaleden geldikleri ifade edildiği gibi, atalarının Araplarla akrabalıkları olduğu da iddia edilmektedir¹. Bir diğer görüş ise, onların müstakil bir kavim olduğudur.

Deylemlilerin Farisi kökenli olmadıklarına dair ortaya çıkan kuşkuşların en önemli dayanağı, muhtemelen, konuştukları dillerin Farsça'dan farklı olması ve yine kendilerine ait bir kültürün mevcudiyetinden kaynaklanmaktadır. Nitekim İbn Havkal: "Lisanları Farsça, er-Rân ve Ermenice'den farklıdır. Bazı boylarda konuşulan dil, kendi kabilesinin ve

¹ Bu iddiayı ileri sürenlerin başında, "et-Tâci" olarak bilinen kitabın yazarı Ebû İshak İbrahim b. Hilal es-Sâbî, gelmektedir. Bkz., Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye fi Taberistan ve Deylemân ve Cilân*, Beyrut, 1987, s. 12. Wilferd'in tahkikli olarak yayımladığı bu eserde es-Sâbî (ö. 384/994), Deylemlilerin aslen Benî Dabbe kabilesinden geldikleri ileri sürse de bu iddia "İbn Hassül'ün, Türkler Hakkında Bir Eseri" adı ile Türkçe'ye çevrilen *risâlesinde*, ciddi bir tenkide tabi tutulmakta ve öne sürdüğü delillerle bu iddia red edilmektedir. İbn Hassül bu hususa "Eğer bunlar Dabbe kabilesinden olsa idiler, Resulullahın mensup olduğu şecereye nispetleri olacağından gerek Sunnî ve gerek Şiî alimler bunlara bu şerefi bildirir ve bu asalet ve necabeti onlara söyler (...) bununla iftihar eder ve şiirlerinde bunu terennüm eylerler idi. Böyle bir hareket ne onların hatıralarına gelmiş ve ne de kendilerinden böyle bir dava işitilmiştir" devamında, bu görüşü savunan Tarihçi Sâbî'nin, imkanı olsaydı siyasi menfaatler için onları Kureyş kabilesinden olduklarını dahi iddia ederdi, şeklinde eleştirmektedir. Bkz., Abbas Azzavî, "İbn Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri" (Çev., Şerafettin Yalıtıkaya), *Belleten*, c. IV, Sa. 14-15 (Nisan-Temmuz), T.T.K., Ankara, 1994, s. 254,255; Ayrıca Bkz., İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ümem ve Te'âkibu'l-Himem* (Thk., Seyyid K. Hasan), Beyrut, 2003, c.1, s. 30, 32; Ahmed Ateş, "Deylem", İ.A., Eskişehir, 1997, c. 3, s. 570.

Deylem'in dilinden farklıdır... Bu dağların sahipleri, Kırsal döneminden beri bu yerleri kendi mahiyetlerinde bulundurmakta idiler” demektedir².

1. Deylem'in Sınırları, Coğrafyası, Sosyal ve Ekonomik Hayatı

İslam coğrafyacılarının Deylem hakkında verdikleri bilgilere bakıldığında, buranın sınırlarını çizmek pek mümkün görülmemektedir. Bununla birlikte, yoğunlukta yaşadıkları, bir diğer ifadeyle ana vatanları hakkında ve bağlantılı oldukları yerlerle ilgili malumat verilmektedir. es-Sâbî (ö.384/994) Deylem'i Hazar Denizi'nin berisinde mesken edinilen dağlık ve ovalık yerler olarak tanımladıktan sonra Deylem ve Cîl (Gılanlılar)'in aynı kabilenin iki kola ayrılmasından teşekkül ettiğini kaydetmektedir. Yine, o dağda ikamet edenlerin en asillerinin Sasânî kökenli Şîrzîl'e mensup olan Şîrzîlâvend kabilesinin olduğunu, Cîl kavminin tamamen ovada iskân ettiğini, onların da Şâhânşâh Âvend denen melikler kabilesinden geldiklerini belirtmektedir³.

İstahrî ise, bölge hakkında verdiği malumatta şu bilgilere yer vermektedir: “Deylem'e gelince; güneyinde Kazvîn ve et-Tarm ve Azerbaycan ile Rey'ın bir kısmı ile komşudur. Doğuda ise Rey'ın geri kalan toprakları ve Taberistan, kuzeyde Hazar Denizi, batıda ise Azerbaycan ve er-Ran topraklarının bir bölümü ile komşudur. Buna ilaveten, er-Ruvbenc, Kâdusiyan ve Karn dağlarıyla irtibatlıdır. Deylem dağlık ve ovalık bölge olmak üzere iki ana coğrafi bölgeye sahiptir. Ovalık olan kısma gelince, burası el-Cîl denilen topluluğun yaşadığı yerlerdir. Bunlar Hazar Denizi'nin kıyısında bulunan Deylem dağlarının eteklerinde ikamet ederler. Dağlık olan kısma gelince, buralar sadece Deylem'e aittir. Bu bölge engebeli yerler olup burada yöneticiler ikamet ediyordu. Onların ikametgâhına Rûzbâr (Rûzebâr) denilirdi. Nitekim Cüstân Oğulları burada ikamet ederlerdi. Deylem'in reisleri de onlardandır. Yaşadıkları yerler sık ağaçlık ve ormanlarla kaplıdır. Özellikle de el-Cîl'e ait olan kısmın Taberistan ve Hazar Deniz'ine bakan toprakları bu özelliğe sahiptir. Köyleri dağınık olup tarım ve küçükbaş hayvancılıkla iştigal ederler. Bu bölgede yaşayan toplulukların dilleri ne Arapça ne de Farsça'dır. Hatta bana ulaştı ki, bazı toplulukların dilleri el-Cîl ve ed-Deylem'in konuştuğu dilden de farklıdır. Deylemliler tabiat olarak; zayıf karakterli, hisleri basit, aceleci ve anlayışları kıt insanlardır. Deylem, el-Hasan b. Zeyd zamanına kadar köle ve esir alınan bir küfür diyarı idi. Hasan onların Aleviliğine tavassut etti ve bazıları Müslüman

² İbn Havkal, *Kitabu Süreti'l-Arz*, Beyrut, 1938, s. 376-377, Kalkaşandî, *Subhu'l-'A'sa, fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, Kahire, 1914, c. 4, s. 379.

³ Bkz., W. Madelung, *Ahbârü Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 12,13,14.

oldular. Ancak dağlık yerlerde bu güne kadar Müslüman olmayanlar da halen mevcuttur. Bu mıntıkada bulunan er-Rûvenc, Kâdûsiyan ve Karn dağları sarp dağlar olup suları bol ormanlık ve yeşilliktir. Her dağın bir yöneticisi vardır. Karn dağında köyler vardır, Sehmâr şehri dışında herhangi bir şehir yoktur. Bu dağda Karn Oğulları Firîm denen yerde ikamet ederler. Burası onların kalesi, zahire ambarı ve idare merkezidir. Bu dağın sahipleri Kısralar döneminden beri buraya tevarüs etmektedirler. Kâdûsiyan dağının sahipleri ise Urem denen köyde ikamet ederler. Buranın minberi yoktur. er-Rûvenc dağına gelince, orada yaşayanların da eskiden idarecileri vardı ama günümüzde yoktur. Topraklarının bir kısmı Taberistan bir kısmı ise er-Reyy hududuna dahil oldu"⁴.

Bölgenin en önemli irtibat yerlerinden biri olan doğudaki sınır komşusu olan Taberistan'dan Deylem'e girişin deniz kıyısında bulunan Sâlûs şehrinde olduğu ve güneyde yer alan Kazvîn şehrinin de Deylem'in sugûru olduğu aktarılmaktadır⁵. Öte yandan Deylemlilerin ekmeklerinin pirinçten ve yiyecek olarak en çok tükettikleri gıdanın da balık ve sarımsak olduğu belirtilmektedir⁶. İstahrî'nin ifadelerinde yer alan el-Cîl (Gilan) denen topluluk Deylem toprakları içerisinde gösterilirken, İbn Fakih, Irak'a bağlı bölgeleri sayarken Cîlan ve Deylem'i ayrı ayrı yerler olarak kaydetmektedir. Dolayısıyla Deylem bölgesinin 10. yüzyıl başlarından itibaren müstakil bir bölge olarak ele alındığı muhtemeldir⁷.

İbn Fakih: "Kazvîn ile Deylem arasında bir dağ vardır. Halen bu dağda Farisi olan el-Esâvire⁸ kavminden askerler burada ribatta bulunurlar. Deylemlilerle barış olmadığı zamanlarda burada savunma yaparlar" demektedir⁹. Aynı coğrafyacı Azerbaycan sınırları hakkında bilgi verirken, doğu sınırının Bilâdu'd-Deylem ve Cîlan'a ulaştığını belirtmektedir¹⁰.

Diğer bir coğrafyacı Kazvînî ise, bu ülke ve yaşayanları ile ilgili olarak şu bilgileri kaydetmektedir: "Bilâdu'd-Deylem, Kazvîn'e yakın dağlık bir yerdir. Buranın tümü dağlık ve uçurumdur. Burada Deylemliler yaşar. Onlar

⁴ el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, 1937, s. 204-206, ayrıca bkz., İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 377.

⁵ el-İstahrî, *a.g.e.*, s. 211, İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 369

⁶ el-İstahrî, *a.g.e.*, s. 212, İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 381, İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 381.

⁷ İbn Fakih, Ebî Bekr b. Muhammed el-Hemedânî, *Muhtasar Kitâbu'l-Büldân* (Ed., M.J.De Goeje), Beyrut, (t.y.), s. 161-162.

⁸ Kufe ve Basra'ya gelen acem bir kavimdir. Fîruzabadî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, Beyrut, 1987, s. 527-528.

⁹ İbn Fakih, *a.g.e.*, s. 279-280

¹⁰ İbn Fakih, *a.g.e.*, s. 285, Yakubî, *Ülkeler Kitabı* (Çev., M. Armağan), İstanbul, 2002, s.53.

insanların en cahilleridir... Savaşıklarında, kendilerinden biri öldürüldüğünde karşı kabileden kimi bulurlarsa onu öldürürler. Onlar Bilâdu'l-Cebel'in eski sahipleridir. Bazıları onların Beni Temîm (Arap) asıllı olduklarını zikrederler. Bundan dolayı da Edebiyat ve Arapça'ya temayülleri vardır. Büveyhîler onlardandır. Onlar edip ve faziletli insanlardır"¹¹.

el-Kazvîni başka bir yerde "Cîlân (Gîlan); Hazar Denizi ile Kazvîn arasındaki geniş ormanlık bir bölgedir. Bölgedeki dağ, uçurum, akarsular ve sık ağaçların mevcudiyetinden dolayı arazide yol almak zordur. Her mıntikanın müstakil sahibi vardır. Diğerine itaat etmez. Aralarında savaşlar meydana gelir. Yağmur çok yağar. Bazen 40 gün ve gece devam ettiği olur. Evleri ahşap ve barakalardan müteşekkil olup ormanlık alandadır. Kadınları çok güzeldir. Erkeklerden gizlenmezler yüzleri başları ve göğüsleri açıktır. Burada bulunan rahvan giden atların başka memleketlerde eşi bulunmaz, ne yürüyüşte ne de görünüşte onlar gibisi yoktur. Yiyecekleri kaliteli pirinç ve balıktır. İbrişim ipliği yaparlar. Erkeklerin işi pirinç ekimi, kadınların işi ipek böcekçiliğidir. Kadınları el-Meyâzir (peştamal, örtü, önlük) ve şık kürk korseler dokurlar. Buradan sair ülkelere gönderilir"¹². Ya'kubî'nin "Bağdat'a Türk ve Deylem'in malları gelmektedir" ifadesi Kazvîni'yi teyid etmektedir.¹³.

İbn Hassul (ö. 450/1058), bu topraklarda asli olan iki fırka (Deylem ve Cîl)nin mevcudiyetini belirtmekte, Cîl'in birçok dallara ve budaklara ayrılan kabilelere sahip olduğunu belirttikten sonra Deylem'in ise İstaniye ve Lanciye adıyla bilinen iki ana kola ayrıldığını, İstaniye'nin dağlık ve sarp bölgelerde oturduklarını hükümdarlarına Vahsüdâniye, Lanciye'nin ise sahra ve ovalarda iskân ettiğini bunların hükümdarına da Cüstâniye denildiğini ifade etmektedir.¹⁴.

İbn Havkal da, İstahrî'nin çizdiği sınırları aşağı yukarı aynı cümlelerle çizdikten sonra, benzer

bilgiler vermekte ve "Deylem İslam'ın çoğu döneminde küffar idi. Buradan esirler alınırdı. Bu durum el-Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmail b. el-Hasan b. Zeyd b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Talib zamanına kadar bu şekilde devam etti... Ve bazıları Müslüman oldu. Dağlarda halen küfür üzere olanlar günümüzde de vardır"demektedir¹⁵. Makdisî'den aktarılan bilgiye

¹¹ el-Kazvîni, Zekeriya b. Muhammed, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, Beyrut, s. 330.

¹² el-Kazvîni, *a.g.e.*, s. 353-354.

¹³ Yakubî, *a.g.e.*, s.17.

¹⁴ Bkz., Abbas Azzavî, *a.g.m.*, s. 253.

¹⁵ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 376-377.

göre ise, Hazar Denizi'nin çevresindeki alanın tamamını, Kumis'i, Cürcan'ı ve Taberistan'ı hatta Volga Nehri sınırlarında Hazarlar'ın hüküm sürdüğü tüm bölgenin Deylem'e dâhil olduğu ve Deylem hükümdarlarının Alamut Kalesi yakınlarındaki Rûzbar şehrinde oturdukları, aktarılmaktadır¹⁶.

Hududu'l-Âlem'de de - tıpkı Makdisî de olduğu gibi - Deylem sınırları diğer coğrafyacılar göre bir hayli geniş bir alanı kapsar niteliktedir. Eserde, Deylemân olarak isimlendirilen bu bölgenin büyük bir alana sahip olduğu, belirtildikten sonra sınırları; doğuda Horasan, güneyde Cibâl şehirleri, batıda Azerbaycan ve kuzeyde de Hazar Denizi olarak çizilmektedir¹⁷. Eser, bu sınırlar içerisine dahil olan yerleşim birimlerini tanıtmaya geçmeden önce, bölgenin genel durumu hakkında; akarsuları bol, çok sayıda nehre sahip, mamur, bol miktarda keten ve yünlü elbiseler ve farklı renklerde ipek tekstillerin üretildiği ve tüccarların uğradıkları bir bölge olarak bahsetmektedir. Yine hoş ve cengâver olan halkının savaş aleti olarak da mızrak ve kalkan kullandıkları belirtilmektedir¹⁸.

Gurgân (Curcân) hakkında verilen bilgilerde; Horasan sınırında yer alan bu yerin, Taberistan'ın merkezi olduğu ve bereketli topraklara sahip temiz ve nazik insanlar olduğu, burada siyah ipek tekstilleri, uzun perde, kabartmalı kumaş ve ham ipek dokuma yapıldığı belirtilmektedir. Dihistan ve Ferav şehirleri zengin tarıma sahip Güzlara karşı ribata sahip birer sınır karakolu idiler. Dağın eteğinde yer alan Estarabâd şehrinde çeşitli ipek kumaşları üretilirdi. Abasakun ve Alhum şehirleri, deniz kıyısında zengin ve küçük bir şehirler idi. Dünyanın her tarafından gelen tüccarlar burada köpek balığı derisi, yün elbise ve çeşitli balık türleri alırdı.¹⁹

Taberistan'ı da Deylem sınırları içerisine koyan eser, burayı mamur, yiyecekleri pirinç ve balık olan, -yağmuru bol olmasından dolayı- evleri kırmızı tuğlalı çatılara sahip, bir yer olarak tanımlamaktadır. Temişe'nin güçlü kalesi olan küçük bir şehir, Limrâsk'ın tuz ihraç eden bir küçük şehir Sârî'nin kalabalık nüfusa sahip bir tüccar memleketi olduğu kaydedilmektedir. Zaferan suyu, sandal ağacı suyu ve buradan dünyanın her tarafına ihraç edilen parfüm ve ince tül kumaş üretilirdi. Mâmatir'de ince hasır örülmekte, Mile'de şeker kamışı işletilirdi. Taberistan'ın Âmul şehri çok zengin ve her alanda alimlerin mevcut olduğu bir yerdi. Burada keten elbise, pamuk ve ketenden mamul mendiller, Taberistan halısı ve hasırı ve

¹⁶ Tahsin Yazıcı, "Deylem", *T.D.V.İ.A.*, İstanbul, 1994, c. 9, s. 264.

¹⁷ *Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib* (, Çev, A. Duman-M.Ağarı; Yayına Hazırlayan, V. Minorsky), İstanbul, 2008, s. 91.

¹⁸ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 91.

¹⁹ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 91-92

başka yerde bulunmayan şimşir ağacı kerestesi üretilirdi. Ayrıca, ağaç kavunu, turunç, altın iplikli beyaz Kûmiş kilimi, altın iplikli çeşitli mendiller, köpek balığı derisi, tahta ev eşyaları, kap kacaklar vs. üretilirdi²⁰.

Taberistan'ın dağlık iç kısımlarında yer alan ve Deylemân'a sınır olan Kelâr ve Çalûs gibi bazı şehirlerin harap olduğu belirtilirken burada kullanılan mavi kilimler ve kırmızı yün kumaşlar her yere ihraç edilirdi. Rey ve Horasan arasında yer alan Kumîş ve dağlık alanda yer alan Dâmğânlılar savaşçılıkları ile bilinirken, onlar aynı zamanda tekstil ve meyve üretiminde de iyi idiler. Keza, Dunbâvend Dağı'nda demir, Sâmar şehrinde ise hem demir hem de kurşun madeni çıkarılırdı²¹.

Öte yandan içinde on binden fazla köyün yer aldığı Kûh-ı Kârin denen bölge halkının çoğunlukla Zerdüştlük oldukları belirtilmektedir. Bölgenin merkez şehri Pırrîn (Pırrîn) şehridir. Şehir halkı çoğunlukla asker ve çiftçidir, toprağı hanımlar işletir. Müslüman kesim genellikle, zanaatkâr ve tüccardan oluşan yabancılardır. Pırrîn şehrinde her on beş günde bir kurulan fuarda tüm bölgelerden buraya akın eden genç bayan ve erkekler düzgün elbiseleriyle katılırdı. Burada müzik ve her türlü eğlence ile birlikte erkekler, evlenmek amacıyla eş seçiminde de bulunurdu²². Deylemân bölgesi halkı, genel olarak Hazar denizi sahilinde ve iç kesimlerde, yani dağlık alanlarda, yaşayanlar olmak üzere iki kesimden oluşmakta idi. Özeldir ise coğrafi konuma göre farklı bölgelerden oluşan müstakil bölgelere ve bunların idaresinde yer alan köylerden oluşmaktaydı. Zengin olan bu bölgenin önemli iki şehri içerisinde Cuma mescidinin yer almadığı Kelâr ve Çalûs'tur²³.

Gilân hakkında ise: "Gilân'ın bir çok akarsuyu bulunmaktadır. Onlardan biri Gilân'ı boydan

Boya geçen ve Hazar Denizi'ne dökülen Sebîd Rûd olarak isimlendirilen büyük bir nehridir. Gilân'ın iki sınıfı vardır. Bunların birincisi deniz ve ırmak arasında yaşarlar ve "nehrin bu yakasında yaşayanlar" adını alırlar. Dağların ve ırmağın arasında yaşayan diğer sınıf "ırmağın diğer tarafında yaşayanlar" adını alırlar. Birinci sınıftan olanlar yedi büyük bölgede otururlar. Bunlar Lâfcân, Meyâlfcân, Kuşkcân, Berfcân, Dâhıl, Tecen ve Ceme (Çeme) dir. Nehrin diğer tarafında oturanlar on büyük bölgede otururlar ki bunlar, Nanak, Kûtüm, Sarâvân, Paylamân-Şehr, Raşt, Tûlîm, Dûlab, Kühn-Rûz, Esterâb ve Hân-Balî'dir. Bu bölgelerin her birinin

²⁰ Hudûdu'l-Âlem, s. 92,93

²¹ Hudûdu'l-Âlem, s. 93,94.

²² Hudûdu'l-Âlem, s. 94.

²³ Hudûdu'l-Âlem, s. 94, 95.

çok sayıda köyü vardır. Gîlân'ın bu eyaleti mamur, nimeti bol ve zengindir. Bütün tarım işleri kadınlar tarafından yapılır. Erkeklerin savaş dışında başka bir işi yoktur. Gîlân ve Deylemân sınırlarının içinde bulunan köyler günde bir veya iki kez diğer köyle savaş yapar. Hatta birçok insanın asabiyet düşmanlığıyla öldürdüğü günler geçmektedir. Bu kin ve savaş, insanlar bu yerleri askeri güçle terk edinceye, öldürünceye veya yaşlanıncaya kadar devam eder²⁴. Yaşlandıklarında muhtesib olurlar ve muhtesib-i ma'rufger olarak isimlendirilirler. Eğer Gîlân ülkesinin herhangi bir yerinde birisi diğerine iftira atar, şarap içer veya herhangi başka bir günah işlerse ona kırk veya seksen değnek vurular. Gîlân'ın, Gîlâbâs, Şâl, Dülâb, Beylemân-şehr (Peylemân-şehr) gibi Cuma mescidi ve pazarı bulunan küçük kasabaları vardır. Ancak tüccarlar yabancıdır. Buraya dünyanın her tarafından gelen tüccarlar kanunlara itaat eden insanlardır. Bütün bu eyaletin yiyeceği litir, pirinç ve balıktır. Gîlân'da süpürge, hasır, seccade ve derya balığı üretilir ve bunlar her tarafa ihraç edilir"²⁵.

Diğer yandan 2000 yılı yaz mevsiminde bölgeyi gezen Ali Kaya'nın verdiği bilgilerde, Deylem (ve Gîlan) coğrafyasının bitki örtüsü, orman bakımından zenginliği, tarımsal mahsulleri, vahşi ve evcil hayvanları,

²⁴ es-Sâbî'nin görgü tanıklarına dayandırarak eserine kaydettiği iki adet pasajda verdiği malumat, Deylemlilerin bu konudaki maharetlerini, fazla söze hacet bırakmayacak tarzda, gözler önüne sermektedir. İlk pasajda; yağmurdan dolayı zorunlu olarak Deylemli bir ailede misafir kalan iki kişi, geceledikleri evde ertesi gün savaşa çağrı yapıldığı ve her taraftan buraya erkeklerin toplandığı, aktarıldıktan sonra kaldıkları evin henüz yetişmekte olan erkek çocuğunun da savaşa katıldığını ve ön safa geçtiğini belirtmektedir. Çocuğun bir kalkana sahip olmadığından dolayı elbisesini eline sarmak suretiyle savaştığı ve annesine üç silahlılikle döndüğünden bahsedilmektedir. Devamında: "Bir adam başka bir adamı öldürdüğünde, onu öldürdüğü silahı üzerindeki kanla birlikte muhafaza eder. Silahını evine koyar ondan sonra onu kullanmaz. Aksine başka silah kullanır ki bu silahların sayısı artsın. Böylece bu onun için övünç vesilesi olur. Bu onların eski ve cari olan âdetidir. (...) Bu (öldüren silahlar) sayı ne kadar artarsa o kişinin derecesi o kadar artardı." Şeklinde ifade edilmektedir.

Diğer pasajda ise bir beldede taraflar arsında çıkan savaşta yer alan bir Deylemli'den şu bilgi aktarılmaktadır: "Safların arkasında Deylemli yaşlı bir kadın gördüm. O erkekleri savaşa teşvik ediyordu. Onları savaşa gönderiyordu. Savaşanlar arasında (yaşlı kadının) oğlu ve torunu da vardı. Fazla zaman geçmeden savaş meydanında yaralanan torunu getirildi. Onun kanını durdurmak için bir müddet uğraştı ama ne fayda öldü. Onun yasını tutarak, üzüntülü bir şekilde evine götürdü ki babası onun başına geleni görüp de savaştan ayrılmasın. Ardından babası oğlunu sormak için geldi. Annesi ona: "Oğlum, hayırdan ötesi yok, oğlum Allah'a şükür iyidir. Yarası da iyidir. Hadi işine dön! Ve savaştan kopma. Bunun üzerine o mücadeleye devam etti. Annesi de eskisi gibi (insanları) savaşa teşvik etmeye devam etti. Düşmanlarına galip gelip savaşı kazandıklarında, o yaşlı kadın (torunu için) yas tutmaya ağlamaya feryad-ı figan etmeye yeniden başladı. Böylece her iki işi de hakkıyla yerine getirdi". Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 11-12.

²⁵ Hudûdu'l-Âlem, s. 95, 96.

kadınların ve erkeklerin iş bölümündeki davranış biçimleri, aile hayatları, adet ve töreleri, vs. ile bölge insanının bu özelliğini büyük oranda muhafaza etmeye devam ettiği anlaşılmaktadır²⁶.

2. İslamiyetin Deylem'de Yayılması

Deylemliler İslamiyetten önce de Arap Yarımadası'nda bilinen bir topluluktu. Sasanî İmparatorluğu'nda paralı asker olarak istihdam edilen bu topluluk, Hüsrev Anûşirvan (IV. asrın ikinci yarısında) Arabistan'ı istila etmeye kalkan Habeşlilere karşı Araplara yardımcı olmak üzere Yemen'e onlardan oluşan askeri bir birlik gönderdiği belirtilmektedir. Deylemliler Habeşlileri Yemen'den uzaklaştırdıktan sonra oraya yerleştiler. Nitekim Firûz ed-Deylemî adlı muhaddis onlardan birisiydi²⁷.

Bilindiği üzere İran (Sasanîler)'a karşı ilk askerî seferler Hz. Ebu Bekir zamanında başladı ve Hz. Ömer zamanında yoğun olarak devam etti. 21/642 yılında son Sasanî kuvvetleri de Nihavend'de mağlup olunca artık İran ordusunun merkezdeki kuvvetleri yeniden toparlanamadı. Ancak Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan ve Deylem'i de içine alan dağlık bölge, Müslüman kuvvetlerine karşı uzun bir süre direndi

Yukarıda da geçtiği üzere Deylem'in sarp coğrafyası yanında, burada yaşayanların savaşçı ve kendilerine özgü bir hayat tarzına sahip olmaları, bölgenin kolayca egemenlik altına alınamamasının önemli faktörlerindendir. Hatta aksine bu özellikler, onların komşu ülkelere saldırılarında avantaj sağlamaktaydı. Nitekim Deylem bölgesi Sasanî döneminde de tam anlamıyla itaat altına alınan bir bölge olmadı. Sasanîler, bu bölgeden gelebilecek saldırıları önlemek amacıyla Kazvîn, Şâlûs ve Kelâr gibi sınır hattında bulunan yerleşim birimlerinde inşa ettikleri kale ve karakollarla güvenlik çemberine alınmaya çalıştılar. Müslüman idarecilerin de ilk İslam fetihlerinden itibaren Deylem ile olan münasebetlerinde, Sasanî dönemine benzer bir tarzı devam ettirdikleri görülmektedir²⁸.

İran bölgesine yönelik fetihler daha sonra Hz. Ömer zamanında kurulan Kufe ve Basra ordugâh şehirleri vasıtasıyla yürütüldü. Basra, daha ziyade güneye yönelik askerî sevkıyatlarda, Kûfe şehri ise, Deylem'in de içinde yer

²⁶ Geniş bilgi için bkz., Ali Kaya, *Deylem'den Dersim'e (İran'a Seyahat)*, Can Yay., İstanbul, 2001.

²⁷ Ahmed Ateş, *a.g.m.*, c. 3, s. 570.

²⁸ Abbas İkbâl Aştıyânî, *Târîhu İran Ba'de'l-İslâm* (Gözden Geçiren, es-Sibai Muhammed Sibai; Arp. Çev. Muhammed Alaeddin Mansur), Kahire, 1989, s. 33, Tahsin Yazıcı, *a.g.m.*, s. 264; Muammer Gül, *İslam'ın Bâtını Çehresi Dağlar Çöller Bataklıklar*, Bilge Kültür Sanat Yay, İstanbul, 2009, s. 113.

aldığı kuzey İran bölgelerine yönelik gerçekleştirilen fetihlerde üs olarak kullanıldı. el-Belâzûrî'nin rivayet ettiğine göre, Kadisiyye savaşında Rüstem'in komutanlığında yer alan orduda 4.000 kadar Deylemli asker bulunuyordu. Bu askerler istedikleri yere ve istedikleri kişiyle anlaşmak şartıyla emân istediler. Sa'd b. Ebî Vakkas onları Kûfe'de istedikleri yere yerleştirdi ve kendilerine maaş verdi. Onlara, "Deylem" dendiği gibi "Hamrâu Deylem" de denilirdi. Kufe'de iskân edilen Deylemlilerden bir kısmının, daha sonra Emevi halifesi Muaviye b. Ebî Süfyan'ın emriyle Ziyad b. Ebîhî tarafından Basra ve Şam'a gönderildikleri belirtilmektedir²⁹. Başka bir rivayette ise, Kadisiyye savaşında Rüstem'le birlikte savaşa katılan Deylemlilerin, İran ordusunun mağlubiyetinden sonra kenara çekildikleri ve Sa'd b. Ebî Vakkas ile yaptıkları görüşmenin neticesinde Müslüman oldukları, hatta Sa'd ile birlikte Medâin ve Celûla'nın fethine iştirak ettikten sonra Kûfe'ye yerleştirildikleri açıklanmaktadır³⁰.

Nihavend savaşında Sasanî merkez ordusu çöktükten sonra bu kez de Müslümanlara karşı bölgesel tarzda mukavemet gösteren kuvvetler ortaya çıktı. Bu kuvvetlerden biri Deylemliler idi. Hz. Ömer zamanında Nuaym b. Mukarin Hemedan'daki isyanı bastırırken Rey ve Azerbaycan halkıyla haberleşip bir araya gelen Deylemliler, ona karşı savaşmayı kararlaştırdılar. Deylemlilerin başında Mota, Reylilerin başında Ebu Ferruhan, Azerbaycanlıların başında ise Rüstem'in kardeşi İsfendiyaz vardı. Müttefikler Vâc Rûz denen yerde buluşmak suretiyle büyük bir cephe oluşturdular. Buradaki ser hadlerde bulunan Müslümanlar durumu Nuaym'e bildirmeleri üzerine, Nuaym yanındaki 12.000 kişilik ordusuyla buraya doğru yöneldi. İbnu'l-Esîr'in, Nihavend savaşına yakın bir savaş olarak kaydettiği bu savaşta Deylem hükümdarı öldürüldü. Şiddetli savaşın sonucunda Nuaym'in komutanlığındaki Müslümanlar galip geldi ve karşı tarafa büyük kayıplar verdiler³¹.

Belâzûrî'nin rivayetlerinden anlaşıldığına göre, Nihavend savaşından iki ay sonra, Urve b. Zeydi'l-Hayl et-Tâî, Hz. Ömer'in emriyle, Kûfe valisi Ammar b. Yasir tarafından, 8.000 kişilik bir orduyla Deylem'in güney komşuları arasında yer alan Rey ve Destebâ'ya gönderildi. Deylemlilerin desteğine rağmen Rey halkı bu savaşta Urve'den ciddi bir darbe yedi.

²⁹ el-Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 401,402.

³⁰ Bkz., el-Belâzûrî (Çev., M. Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987, s. 402; İbn Fakih, *a.g.e.*, s. 281.

³¹ İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali, *el-Kâmil fi't-Tarih* (Çev. A. Ağırakça), İstanbul, (ty.), c. 3, s. 27-28, İbn Kesir, İmamuddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Çev.,M. Keskin,İstanbul, 1994, c. 7, s. 200-201.

Müslümanların baskıları neticesinde Rey, Kazvîn, Kûmis ve Desteba halkı vergi vermeye ve zımmî olmaya razı oldular³². Gerek yeni fethedilen bu şehirler ve gerekse daha sonra onlara yakın yerlerde fethedilen bazı şehirler, suğûr şehirleri statüsüne girdiler. Dolayısıyla, bu şehirlerin kuzeyinde yer alan Deylem toprakları ve ötesindeki ülkeler de cihada muhatap diyarlar olarak addedildi. Ancak bu suğûr şehirlerinin zaman zaman antlaşmayı bozdukları ve bu yüzden de Kûfe'den buraya sık sık güç sevkine maruz kaldıkları görülmektedir. Bu şehirlere yönelik seferler Hz. Osman zamanında da devam etti. Onun Kûfe valisi el-Velid b. Ukbe Ebî Mu'it³³ ve bu döneminin son Kûfe valisi Ebû Musa el-Eş'arî zamanındaki Karaza b. Ka'b el-Ensârî'nin askeri seferleridir ki, adı geçen son seferi için, buranın yeniden fethedilmesi, şeklinde bir tanımlama yapılmaktadır³⁴. Öte yandan dönemindeki tüm siyasî buhranlara rağmen dördüncü halife Hz. Ali'nin de er-Rebi' b. Hüseyim es-Sevrî komutanlığında bir orduyu Deylem'e gönderdiği rivayet edilmektedir³⁵.

Deylem bölgesinin etrafında yer alan suğûr şehirlerinin itaate alınması esnasında gerçekleştirilen seferlerin çoğunda Deylem'e doğru baskınların da düzenlendiği fakat bu teşebbüslerde ciddi bir ilerleme kaydedilmediği anlaşılmaktadır. Belki de bu seferlerin amacı, coğrafyasının büyük orduların seferleri için çok elverişli olmadığı Deylem arazisi, Kazvîn, Rey, Kûmis gibi garnizonlardan yapılan püskürtmelerle, şehirlerin güvenliğine yönelik gerçekleştirilen operasyonlardan müteşekkildi. Zira Kazvinliler Müslümanların buraya yönelik hamlelerinde Deylemlilerden destek talebinde bulunurlardı.

Emeviler döneminde de bölgeyi hâkimiyet altına alma teşebbüslerinin devam ettiği görülmektedir. Bu hususta verilen malumata göre, Emevilerin Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyad, Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas'ı 4.000 kişilik bir ordunun başında Deylemlilerle savaşmak üzere Destebâ'ya sefer için hazırladı. Ordu sefere çıkmadan önce Hz. Hüseyin'in meselesi ortaya çıkınca, Ubeydullah bu orduyu Hüseyin ile savaşmaya gönderdiğinden dolayı bu sefer yapılamadı³⁶.

İbnu'l-Esîr'den yapılan rivayette, h. 98/716-17. senesinde Yezid b. Muhalleb tarafından, Taberistan'a yönelik gerçekleşen seferde, Cîlan ve Deylem bölgelerinde de söz sahibi olduğu anlaşılan Asbahbiz, Deylemli

³² el-Belâzurî, *a.g.e.*, s. 454-456.

³³ İbn Fakih, *a.g.e.*, s. 282; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 3, s. 29.

³⁴ Bkz., el-Belâzurî, *a.g.e.*, s. 456-458, 461-462;

³⁵ el-Belâzurî, *a.g.e.*, s. 462,463.

³⁶ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 55; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 8, s. 282.

hükümdarlarla birlikte katıldığı muharebede, -İbn Kesîr’e göre her ne kadar Deylem hükümdarının öldürüldüğü belirtilmekte ise de - Müslümanların sarp arazide ciddi kayıplara uğradığı ve neticede Yezid Asbahbîz ile antlaşma yapmak zorunda kaldığı aktarılmaktadır³⁷.

Aynı dönem için aktarılan bir diğer bilgiye göre, Irak valisi Haccac b. Yusuf Deylemlileri İslam’a girmeye ya da cizye vermeye davet etti. Fakat Deylemliler önerilerden hiç birini kabul etmediler. Bunun üzerine Haccac tasvirli bir Deylem haritası çıkartıp Deylem temsilcilerine gösterdi ve: “Dediklerimi kabul etmezseniz, memleketinize ordu gönderir oraları harap ederim” dedi. Deylem temsilcileri ise, haritaya bakıp: “sana memleketimizin doğru bir haritasını yapmışlar, ancak, bu haritada yolları ve dağları koruyan atlılar gösterilmemiş. Onları da ordunu gönderince, öğrenirsin” dediler. Nitekim Haccac oğlu Muhammed’i bir ordu ile buraya gönderdi ise de bir netice alamadı³⁸.

3. Deylem’de Zeydi İdaresinin Kurulması

Abbasîler devletinin kurulmasından sonra da Deylem’e yönelik askerî seferlere devam edildi. Nitekim devletin kurulduğu ilk zamanlarda yani 143-144/760-761 yılında Muhammed b. Ebi’l-Abbas es-Saffah, Deylemlilerin birçok Müslümanı öldürmeleri sebebiyle amcası Halife Mansur’un emri ile Kufe, Basra, Vasıt, Musul ve Cezîre’den toplanan büyük bir ordu ile Deylem’e sefere çıkmıştır³⁹.

Tüm bu seferlere karşı mukavemet eden Deylemlilerin İslam diniyle tanışmaları, Abbasîler tarafından baskı altına alınan Ali b. Ebî Talib evlatlarının hem onların tazyiklerinden kurtulmak hem de İslamiyet’i yaymak üzere, merkezi otoritenin ulaşamadığı veya zayıf olduğu bölgelere dağılmalar sonucunda gerçekleşti. Ali evlatları, bu dönemde Yemen, Kuzey Afrika, Mısır ve Fars (Tabristan ve Deylem başta olmak üzere) ülkelerine ya bizzat kendileri veya dâîlerini göndermek suretiyle propagandalarını yürüttüler. Kuzey Afrika’da kurulan İdrîsîler (789-985) ve Fatımîler (909-1171) devletleri bu tarz faaliyetler sonucunda kuruldu⁴⁰. Nitekim Abbasî idaresi istihbaratı tarafından takibe alınan Yahya b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali de Yemen, Mısır, Mağrib, Bağdat, Rey Horasan ve ardından

³⁷ İbn Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 33-34; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 9, s. 285.

³⁸ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.1, s. 32; İbn Fakih, 281; Ahmed Ateş, *a.g.m.*, c. 3, s. 571

³⁹ et-Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, Beyrut, 1998, c. 9, s. 141; İbn Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 416; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 10, s. 139;

⁴⁰ Bkz., Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatımîler Devleti –siyasî Tarihi (909-969)*, Ankara, 2007, s. 32-34.

Maverâunnehr’de Türk hükümdarı Hakan’ın yanında bir müddet kaldıktan sonra Taberistan yoluyla Deylem ülkesine gitti. Deylem hükümdarları ile iyi ilişkiler kuran Yahya, Deylemliler arasında İslamiyetin yayılmasına vesile oldu. Ardından da Yahya b. Abdullah (175-176/791-792)’de isyan hareketini başlattı⁴¹.

Ayaklanmayı başlatan Yahya’nın gücü gittikçe arttı ve her taraftan insanların akın etmesiyle çevresinde toplananların sayısı arttı. Bu durum Abbasi halifesi Harun Reşid’i endişelendirdi ve isyanı bastırmak üzere oraya Halid b. Bermek’in torunu el-Fadl b. Yahya komutanlığında 50.000 kişilik bir ordu gönderdi. Harun, komutanına Yahya’yı savaş veya barışla bir şekilde kendisine getirmesini emretti. Çok soğuk ve karlı bir mevsimde ordusuyla Talekân’a ulaşan el-Fadl, önce diplomatik yola başvurdu. Bir taraftan, isyan eden Yahya’ya yumuşak ifadelerle nasihat ve uyarılarda bulunan mektuplar gönderen Abbasi komutanı, diğer taraftan da Deylem hakimine mektup yazıp onu Deylem’den çıkarması halinde kendisine bir milyon dirhem hediye edeceğini bildirdi. Tüm bu yazışmalar neticesinde Yahya b. Abdullah kadıların, fakihlerin ve Haşimoğullarının ileri gelenlerinin şahitliği ile ve Harun’un bizzat kendisinin hattıyla yazdığı bir eman ile barışı kabul edeceğini bildirdi. Yahya, Harun’dan emân belgesini alınca, Fadl ile birlikte Bağdat’a geldi. Harun Reşid Yahya’yı hapse attı ve o hapiste iken öldü. İbnu’l-Esîr’in devamında verdiği bilgilerden, emânın hukuki delilinin tartışıldığı, ancak sonunda belgenin Harun tarafından yırtılmak suretiyle ortadan kaldırıldığı belirtilmektedir⁴².

189/805 yılında Abbasi halifesi Harun Reşid’in Rey şehrinde kaldığı esnada Deylem hakimi Merzûban b. Custan’a emân mektubu vermesi, hediyelerle ikramda bulunması ve cizye talebinde bulunmaması, ona verilen değere işaret etmektedir⁴³. Keza 201/817 yılında Taberistan valiliği tarafından Deylem’e yönelik gerçekleştirilen seferde bazı şehirlerin ele geçirildiği ve Deylem meliki Ebû Leylâ’nın esir alındığı kaydedilmektedir⁴⁴.

⁴¹ et-Taberî, a.g.e., c. 10, s. 59; el-Mes’ûdî, Ebu’l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali, Murûcu’z-Zeheb ve Me’âdinu’l-Cevher, (Thk, Saîd Muhammed el-Lehhâm), Beyrut, 1994, c. 4, s. 308; İbn Kesir, a.g.e, c. 10, s. 279; Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti’z-Zeydiyye*, s. 17, 56, 57, 174, 175; Ahmed Ateş, a.g.m., s. 571; Vefâ Muhammed Ali, *el-Hilâfetü’l-Abbasiyye fî ‘Ahdî Tasalluti’l-Büveyhiyyin*, İskenderiye, 1991, s. 63.

⁴² Bkz., et-Taberî, a.g.e., c. 10, s. 59-62; İbn Esîr, a.g.e, c. 6, s. 115-116; Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti’z-Zeydiyye*, s. 17,18, 178, 179.

⁴³ et-Taberî, Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Târihu’t-Taberî*,(Takdim, S. Cemil ‘Attâr), Beyrut, 1998, c. 10, s. 59; İbn Esîr, a.g.e, c. 6, s. 173; Tahsin Yazıcı, a.g.m., s. 264.

⁴⁴ İbn Esîr, a.g.e., c. 6, s. 284.

250/864-865 yılında Ali neslinden olan Yahya b. Ömer b. Yahya b. el-Hüseyn b. Zeyd isyan ederek Kufe'yi ele geçirdi. Halife Müstain bu isyanı bastıran Muhammed b. Abdullah b. Tahir'e, Taberistan'ın önemli bir arazisini iktâ olarak verdi. Muhammed b. Tahir ise, Deylemlilerin yaşadığı veya sınır bölgelerini içeren Kelâr, Şâlus ve Rûyân'daki bu toprakların idaresi için Cabir b. Harun ismindeki Hristiyan bir kâtibini buraya gönderdi. Gerek Cabir'in ve gerekse de Taberistan valisi Süleyman b. Abdullah'ın amillerinden olan Muhammed b. Evs el-Belhî'nin bölgede yaşayanlara karşı aşırı vergilendirme -yılıda üç kez -, arazilere el koymak veya Deylemlilere saldırarak esir alımlarında bulunmaları gibi baskılar sonucunda, yöre halkı Alevî Dâîlilerinden destek talebinde bulundu. Bu maksatla Rûyân'da ikamet eden Zeyd b. Hasan'ın oğullarından Muhammed b. İbrahim'e haber gönderip kendisine biat etmek istediklerini bildirdiler. Ancak o teklifi kabul etmeyerek, bu iş için daha uygun gördüğü, Rey şehrinde oturan akrabası el-Hasan b. Zeyd'i adres olarak gösterdi. Nitekim davete icabet eden el-Hasan b. Zeyd onların biatını almak üzere onların yanına geldi⁴⁵.

Deylemliler ve etrafındaki bazı komutanlardan biat alan Hasan b. Zeyd'e *Dâî'l-kebir* lakabı verildi. Böylece Hasan, Hazar Denizi'nin güneyindeki Zeydî devletin kurucusu oldu. Hasan maiyetindekilerle birlikte Taberistan'ın Âmul kentine yöneldi. 250/864 'de şehri savaşıla ele geçirdi ve haracını topladı. Gittikçe kuvvetlenen Hasan burada bir müddet kaldıktan sonra bu kez Taberistan valisi Süleyman b. Abdullah et-Tahirî'nin ikametgâhı olan Sârî şehrine yöneldi. Horasan'ın ileri gelenlerinin de destek verdiği Süleyman, şehir dışında, Hasan'ın ordusuyla girdiği şiddetli savaşta yenildi. Horasan valisi Muhammed b. Tahir amcası Süleyman'a ikinci kez destek göndermesine rağmen yenilen Süleyman, ailesiyle birlikte şehri terk etmek zorunda kaldı. Böylece Hasan b. Zeyd Taberistan'ı tamamen egemenliği altına aldı. Ardından Hasan akrabalarından birinin komutanlığındaki bir kuvveti Rey şehrine göndererek oradaki Tahirî olan valiyi kovup yerine kendi adamlarından birini şehre atadı⁴⁶.

Yaklaşık on yıl önce İslam'a girmiş olan Mâzenderân (Taberistan)'ın doğusundaki bir bölgenin hâkimi olan Karin b. Şehriyar Tahirîlere haracını verirdi. Ancak, Hasan b. Zeyd'in Tahirîlere karşı galip gelmesinden sonra

⁴⁵ Bkz., İbn Esîr, *a.g.e.*, c. 7, s. 111-115; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 11, s. 30-32; Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 18; Abbas İkbâl Aştîyani, *a.g.e.*, s. 18-19.

⁴⁶ el-Mes'ûdî, *a.g.e.*, c. 4, s. 154; İbn Esîr, *a.g.e.*, c. 7, s. 115-116; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 11, s. 32; Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 18, 19, 20, 21; Abbas İkbâl Aştîyani, *a.g.e.*, s. 20; Hakkı D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kemer Yay., İstanbul, 2000, s. 194; W. Madelung, "Taberistan", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Red, H.Dursun Yıldız), Çağ Yay., İstanbul, 1988, c. 5, s. 457.

Karin, gücü artan Dâî'l-kebîr Hasan b. Zeyd'e sığındı. Karin 253/867 yılında Dâî'l-kebîr'in desteğini alarak Cürcân ve Horasan'ı ele geçirmeye yeltendi. Tüm bu gelişmeler üzerine Abbasi halifesi el-Mu'tezz, Musa b. Boğa el-Kebîr ve Müflih adlı iki Türk komutanını Hasan b. Zeyd ile savaşmak üzere Taberistan'a gönderdi. Savaşı kaybeden dâî Câlûs'a geri döndü⁴⁷.

Hasan b. Zeyd'in 270/889'da Âmul'de ölmesi üzerine, yerine Cürçân'da bulunan kardeşi *Dâî's-sağîr* lakaplı Muhammed b. Zeyd geçti. Bölgedeki Şiîlerin sempatisini kazanan Muhammed 277-79/891-93 yıllarında Horasan'ı kontrolü altında tutan Râfi' b. Herseme'nin baskısına maruz kaldı. Fakat Râfi daha sonra Muhammed'in maiyetine geçti. Böylece Muhammed yeniden Taberistan'ın ve kaybettiği Deylem topraklarının idaresine sahip oldu. Dâî's-Sağîr ardından Horasan'ı ele geçirmek istedi. Fakat bu dönemde Horasan'ın idaresini elinde bulunduran Samanilerle yaptığı savaşta öldürüldü⁴⁸.es-Sâbî'nin verdiği bilgiye göre; Muhammed b. Zeyd zamanında hoşgörü, refah ve güzel şeyler ortaya çıktı. Nimetler arttı ve Muhammed, Hicaz, Kufe, Basra, Taberistan vs. diğer bölgelerde bulunan Ehl-i beyt'e mal gönderdi. Yine onun zamanında Deylemli bir topluluk İslam dinine girdi⁴⁹.

Muhammed b. Zeyd'in yenilgiye uğramasından sonra Hüseyinî kolundan gelen el-Hasan b. Ali el-Utruş Rey şehrine kaçmıştı. Custan b. Merzuban kendisini davet ederek, dâînin intikamını alması ve Taberistan'ı ele geçirmesi için kendisine destek sözü verdi. Ancak 289/902 ve 290/903 yıllarında birlikte çıktıkları seferleri kaybeden el-Utruş, Deylemliler ve Gilanlıların arasına katılarak iç kesimlerde yer alan topluluklar arasında on küsur yıl boyunca İslamiyeti yaymaya başladı. Alim, fakih, şair, edib ve cesur bir lider olarak tanımlanan el-Hasan'ın yıllarca Deylem ve Gilanlılar arasında ikamet ettiğini belirten el-Mes'ûdî, onun İslam'ı tebliği hakkında: "Buranın insanları cahiliye (İslam dışı) idiler ve bazıları ise Mecusi idiler. Onları Allah'a (İslam'a) davet etti. Onlar onun davetine icabet ettiler. Deylem ve el-Cîl bölgesindeki yüksek ve sarp yerlerde, platolarda kalan azı hariç (hepsi) Müslüman oldular. Orada mescitler inşa etti" demektedir. Keza, İslamiyetin buralarda büyük ölçüde yayılmasından dolayı da Kazvîn, Şalûş

⁴⁷ İbn Esîr, *a.g.e.*, c. 7, s. 116; 151, 170; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 11, s. 32; Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e.*, s. 20,21; Hakkı D. Yıldız, *a.g.e.*, s. 194.

⁴⁸ et-Taberî, *a.g.e.*, c. 12, s. 244; el-Mes'ûdî, *a.g.e.*, c. 4, s. 155; İbn Esîr, *a.g.e.*, c. 7, s. 362, 363, 382, 383; W. Madelung, *Taberistan, a.g.e.*, c. 5, s. 458.

⁴⁹ Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti 'z-Zeydiyye*, s. 21,22.

ve Taberistan'da murabıtların nöbette olduğu suğûrlardaki kaleleri de yıktırıldığını, sözlerine ilave etmektedir⁵⁰.

Benzer bilgileri aktaran es-Sâbî; onun faaliyetleri hakkında bilgi verirken; Custân'ın kendisini barındırdığı ve çocuklarının da dâhil olduğu ailesinden bir grubun onun davetine icabet etmek suretiyle İslam'a girdiğini, bir müşid olarak Cüstan'ın ona saygısının git gide arttığını kaydetmektedir. Yine onun İslamiyeti yaymak için Hevsem şehrini merkez edinmesine rağmen köyden köye hareket ettiğini ve böylece Deylem'in tamamının onun eliyle İslam'a girdiğini, hatta Cîl bölgesine geçen el-Hasan'ın buradaki insanların da bir kısmının İslam'a girmesine vesile olduğunu belirtmektedir⁵¹. Bunun neticesinde onlar kendisini imamları olarak kabul edip ona *Nasır li'l hak* ünvanı verdiler. Bu nedenle de El-Atrûş'un taraftarlarına *Nasriyye* dendi. Öte yandan bölgede Zeydî doktrini içerisinde yer alan el-Kasım b. İbrahim'in taraftarlarına da *Kasimiyye* dendi. Buna ilaveten Âmul bölgesinde yaşayan Hanbeli alim Ebu Ca'fer es-Sumi, Gilan'ın önemli bir kesimi arasında Sünnî düşüncesini yaydı⁵². Dolayısıyla Gilan bölgesinde Sünnî ve Şia mezhebine mensup iki kesim ortaya çıktı. Taassuba giren, çatışan ve hizipleşen bu iki tarafın dini simgeleri de ona göre farklılaştı. Sünnîler siyah renkli (alem) bayrak ve ezanlarında: "es-Salâtu Hayrun mine'n-Nevm", cümlesini okurken, buna mukabil Şiiler ise beyaz renkli (alem) bayrak ve ezanlarında: "Hayya alâ Hayri'l-'Amel" cümlesini okudular. es-Sâbî bunun kendi zamanına kadar (ö.384/994) bu şekilde devam ettiğini belirtmektedir⁵³.

Deylemlilerin el-Atrûş'a olan bağlılıklarına karşı kendi otoritesini kaybetmek istemeyen Custan b. Vahsûdân ile araları açıldı. Ancak her ikisi arasındaki rekabette Custân onu kabullendi ve kendisine itaat etti. el-Atrûş 301/914 yılında Samanoğulları ile girdiği mücadelede Taberistan'ın idaresini ele geçirdi. Durumdan rahatsız olan Abbasî halifesi el-Muktedir, Nasr b. es-Samânî'yi Taberistan'ı ele geçirmesi için teşvik etti. Ancak Nasr'ın teşebbüsü başarıya ulaşmadığı gibi Samanoğulları Taberistan'ın idaresini ona bırakmak suretiyle antlaşma dahi yaptı. el-Atrûş, Ebî'l-Kasım Ca'fer ve Ebi'l-Hasan Ahmed adlı iki oğlu ile birlikte Taberistan'da kaldı. Gilan'ı el-Hüseynî soyundan gelen el-Hasan b. Kasım'a bıraktı⁵⁴.

⁵⁰ el-Mes'ûdî, *a.g.e.*, c. 4, s. 371, 372; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.1, s. 30; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 8, s. 72; Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 71, 72, 85, 88; Vefâ Muhammed Ali, *a.g.e.*, s. 63.

⁵¹ W. Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 23, 73.

⁵² W. Madelung, *Taberistan*, *a.g.e.*, c. 5, s.460.

⁵³ W. Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 24.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*,c. 8, s. 71, Abbas İkbâl Aştıyânî, *a.g.e.*,s. 27.

el-Atrûş 304/917 yılında ölünce Deylemli ve Gilanlılar dışındaki Zeydiler onun oğullarının başa geçmesine tepki gösterdiler. Bunun sonucunda ordunun başkomutanı ve Hasanî koluna mensup olan damadı el-Hasan b. el-Kasım, el-Atrûş'un halefi olarak başa geçti⁵⁵. 309/921 yılında el-Hasan, Gilanlı hükümdar sülalesinden gelen Leyla b. Hu'man ed-Deylemî'yi Horasan'a sefere gönderdi. Ancak Leyla, Samani ordu komutanı tarafından öldürüldü. Bu yenilgi, Dâî's-sağîr lakaplı el-Hasan'ın aleyhine bir komploya dönüştü ve yine Gilanlı hükümdar sülalesinden gelen Merdâvic b. Ziyâr tarafından 316/928 yılında öldürüldü⁵⁶. Dâînin öldürüldüğü bu tarih alevî dâîlerinin Taberistan'daki hâkimiyetlerinin sonu olarak kabul edilmektedir⁵⁷.

Zeydîlerin Taberistan'daki rejimi çöktükten sonra, dâîler, Deyleman ve Gilan'ın doğusundaki bölgelerde faaliyetlerine devam ettiler. Havsam şehri Zeydî öğretisinin merkez üs şehri haline geldi. Özellikle el-Atrûş'un torunlarından olan Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Muhammed'in 320/932 yılından itibaren şehirde 30 yıl hakimiyet kurduğu dönemde Zeydîlik git gide güçlendi. Daha sonraki dönemlerde bölgenin ileri gelen yönetici sülalelerinden Ziyâriler, Cüstaniler ve Sallarilerin hâkimiyet mücadelesine sahne olduğu görülmektedir. Buna paralel olarak yine idareci bir sülaleden geldiği belirtilen Deylemli Bûye/Büveyhoğullarından üç kardeşin Ali, Ahmed ve Hasan'ın aynı dönemde git gide yıldızı parladı. Hâkimiyet alanlarını güneye doğru kaydıran Büveyhîlerin, asıl vatanlarında bulunanlarla iyi geçinme yollarına başvurdukları anlaşılmaktadır. Nitekim Ahmed 336/945'te Bağdat'a girdi ve Büveyhî kardeşlere Abbasi halifesi Müstekfî Billah tarafından kendilerine çeşitli lakaplar verildi. Böylece Deylem asıllı olan bu hanedan Abbâsî ve İslam tarihinde önemli bir yer tutan Büveyhî devletini kurdu⁵⁸.

Sonuç

Sonuç olarak, Deylem bölgesi olarak bilinen coğrafya uzun bir süre İslam fetihlerine karşı direnmiş ve bu nedenle de burası İslam suğûrlarından birisi olarak kabul edilmiştir. Müslümanların bölgeye yönelik olarak gerçekleştirdikleri askeri seferlerde, sarp coğrafyası ve Deylemlilerin savaşçı bir millet olmalarından dolayı ciddi bir neticeye varmadı. Buna mukabil tabii

⁵⁵ W. Madelung, *Taberistan, a.g.e.*, c. 5, s.461; Tahsin Yazıcı, *a.g. m.*, c. 9, s. 265.

⁵⁶ Bkz., İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 8, s. 106, 158, 159; W. Madelung, *Taberistan, a.g.e.*, c. 5, s.462,463; Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e.*, s. 28, 30, 35.

⁵⁷ Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e.*, s. 31.

⁵⁸ el-Mes'ûdî, *a.g.e.*, c. 4, s. 384; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.1, s. 30; W. Madelung, *Taberistan, a.g.e.*, c. 5, s. 473; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler" *T.D.V.İ.A.*, İstanbul, 1992, c. 6, s. 496, 497.

bir sığınak konumunda olan bu topraklar, Abbasî halifelerinin hem baskısından kurtulmak hem de İslamiyet'i yaymak için gelen Alevî dâileri sayesinde, Deylemliler İslamiyetle tanıştılar ve Müslüman olmaya başladılar. Dolayısıyla -az miktarda Hanbelî mezhebinin mevcudiyeti söz konusu olsa da- ağırlıklı olarak Zeydîlik mezhebine mensup oldular. Öte yandan daha sonra aynı bölgede faaliyetlerde bulunan bazı dâilerin propagandaları neticesinde Deylemliler arasındaki bazı meşhur zevatın İsmailiyye mezhebine girdikleri bilinmektedir.

Gönüllü olarak İslamiyete geçen bu topluluk savaş alanındaki maharetleri dolayısıyla zaman içerisinde başta Abbasiler olmak üzere İslam tarihinde yer almış olan büyük devletlerin askeri kuvvetlerinde, genellikle Türklerle birlikte, paralı askerler olarak üst düzey görevlerde bulundular.⁵⁹

BİBLİYOGRAFYA

Abbas Azzavî, “İbn Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri” (Çev., Şerafettin Yaltkaya), *Belleten*, c. IV, Sa. 14-15 (Nisan-Temmuz), T.T.K., Ankara, 1994.

Abbas İkbâl Aştıyani, *Târihu İran Ba'de'l-İslâm* (Gözden Geçiren, es-Sibai Muhammed Sibai; Arp. Çev, Muhammed Alaeddin Mansur), Kahire, 1989.

Ahmed Ateş, “Deylem”, İ.A., c. 3, Eskişehir, 1997, s. 567-573.

Ali Kaya, *Deylem'den Dersim'e* (İran'a Seyahat), Can Yay., İstanbul, 2001.

Aydın Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, F.Ü. Orta Doğu Araştırma Merkezi Yay, Elazığ, 2008.

Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatımiler Devleti –siyasî Tarihi (909-969)*, Ankara, 2007.

el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev., M. Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987

el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, 1937.

el-Kazvînî, Zekerîya b. Muhammed, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut.

el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, (Thk, Saîd Muhammed el-Lehhâm), c. I-IV, Beyrut, 1994.

Erdoğan Merçil, “Büveyhîler” *T.D.V.İ.A.*, c. 6, İstanbul, 1992, s. 496-500.

⁵⁹ Mesela Fatımiler devletinin ordu teşkilatında önemli bir yere sahip olan Deylemliler askerî taife - Türklerle birlikte- Kahire'de kendi isimleriyle bilinen bir mahallede (Hâretü'd-Deylem) ikamet etmekteydiler Bkz. Aydın Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, F.Ü.Orta Doğu Araştırma Merkezi Yay, Elazığ, 2008, s. 56,57, 122, 127.

et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târihu't-Taberî*,(Takdim, S. Cemil 'Attâr), c. I-XIII, Beyrut, 1998.

Fîruzabadî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, Beyrut, 1987.

Hakkı D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., İstanbul, 2000.

Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib (Çev, A. Duman-M.Ağarı; Yayına Hazırlayan, V. Minorsky), İstanbul, 2008.

İbn Fakih, Ebî Bekr b. Muhammed el-Hemedânî, *Muhtasar Kitâbu'l-Büldân* (Ed., M.J.De Goeje), Beyrut, (t.y.).

İbn Havkal, *Kitabu Sûreti'l-Arz*, Beyrut, 1938.

İbn Kesir, İmamuddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Çev.,M. Keskin), c. I-XV, İstanbul, 1994.

İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ümem ve Te'âkibu'l-Himem* (Thk., Seyyid K. Hasan), c.1, Beyrut, 2003.

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali, *el-Kâmil fi't-Tarih* (Çev. A. Ağırakça), c. I-XII, 1985-1987, İstanbul, (ty.).

Kalkaşandî, *Subhu'l-'A'şâ, fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, c. 4, Kahire, 1914.

Muammer Gül, *İslam'ın Bâtınî Çehresi Dağlar Çöller Bataklıklar*, Bilge Kültür Sanat Yay, İstanbul, 2009.

Tahsin Yazıcı, "Deylem" , *T.D.V.İ.A.*, c. 9, İstanbul, 1994, s. 263-265.

Vefâ Muhammed Ali, *el-Hilâfetu'l-Abbasiyye fi 'Ahdi Tasalluti'l-Büveyhiyyîn*, İskenderiye, 1991.

W. Madelung, "Taberistan", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Red, H.Dursun Yıldız), Çağ Yay., c. 5, İstanbul, 1988.

Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye fi Taberistan ve Deylemân ve Cîlân*, Beyrut, 1987.

Yakubî, *Ülkeler Kitabı* (Çev., M. Armağan), İstanbul, 2002.